

протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua

Автоімунний синдром православної традиції: фундаменталізм як природа та патологія Тіла Церкви

Як свідчить історія Церкви, антагонізм між богословським консерватизмом та модернізмом – проблема, стара як світ. Утім, сьогодні консервативна сторона цього конфлікту дедалі частіше набуває форм агресивного й безкомпромісного фундаменталізму, що потребує глибокого переосмислення. Попри значну кількість загальних дискусій, внутрішня структура, механізми функціонування та можливі способи подолання православного фундаменталізму як цілісного феномена все ще залишаються об'єктом недостатньої кількості ґрунтовних розвідок.

У 2022 році вийшов друком збірник текстів «Православ'я і фундаменталізм: сучасні перспективи»¹. Серед авторів книги – такі авторитетні православні дослідники, як Пантеліс Калаїцидіс, Арістотель Папаніколау, Джордж Демакопулос, Василіос Макрідіс, Брендон Галлахер та ін. Цей огляд присвячений одній зі статей збірника, автором якої є маловідомий широкому загалу, однак надзвичайно глибокодумний грецький богослов Хараламбос Вентіс². Розвідка має назву «Від православ'я до “православізму”: роздуми про сумну регресію»³. У цьому випадку ми маємо справу не стільки з академічною статтею в класичному розумінні, скільки з лаконічною та змістовною рефлексією автора. Слід зазначити, що Вентіс є майстром наукового стилю, відтак його праці стануть інтелектуальною насолодою для дослідників, які

¹ Davor Džalto and George E. Demacopoulos (eds.), *Orthodoxy and Fundamentalism: Contemporary Perspectives* (Lanham, MD: Lexington Books/Fortress Academic, 2022).

² Д-р Хараламбос Вентіс – доцент філософії релігії на кафедрі соціальної теології та релігієзнавства богословського факультету Афінського національного університету імені Каподистрії (Греція). Він отримав ступінь доктора філософії в Льовенському католицькому університеті (Бельгія). Вентіс – перекладач ранньої праці Христоса Яннараса «Про відсутність і непізнаність Бога: Гайдегер і Ареопагіт» (2005), а також автор книг «Редуктивна завіса: посткантианський нерепрезентаціонізм проти апофатичного реалізму» (2005) і «Есхатологія та інакшість» (2019).

³ Haralambos Ventis, “From Orthodoxy to ‘Orthodoxism’: Reflections on a Sad Regression”, in *Orthodoxy and Fundamentalism: Contemporary Perspectives*, ed. by Davor Džalto and George E. Demacopoulos (Lanham, MD: Lexington Books/Fortress Academic, 2022), 145–156.

цікавляться сучасною православною думкою, але поки що не стикалися з його доробком.

У своїх роздумах Х. Вентіс відштовхується від статті Леоніда Бершидського в *Bloomberg* «Чому православні християнські нації перебувають у застої»⁴. Власне, назва відображає головну ідею Бершидського: геополітичну відчуженість посткомуністичних східнослов'янських країн від Західного світу, як і їхні скромні здобутки в розбудові соціальних умов для комфортного життя, слід пояснювати не комуністичним минулим, а радше православною релігійною ідентичністю.

Передусім Х. Вентіс звертає увагу на те, що така форма культурної критики перегукується із закидами на адресу трьох монотеїстичних релігій загалом. Кожній з них – попри очевидні догматичні розбіжності – вже традиційно закидають «ексклюзивістську нормативну картину світу»⁵, яка і в теоретичному плані, і на рівні соціальних практик фіксує й плекає ригідну етику, впевненість у вичерпності попередніх інтерпретацій дійсності, а також індивідуальності до динаміки суспільного життя, самостійного мислення, індивідуальної креативності та пошуку будь-чого нового.

Поділившись своїми думками стосовно ідеї, що сталінізм є четвертою монотеїстичною релігією⁶, Х. Вентіс торкається питання легітимності потужного критичного натиску саме на православ'я, котре, як стверджують, є найвідсталішою культурно-цивілізаційною формою християнства. Найрішучіших критиків православ'я він поділяє на: (1) тих, хто вважає фундаменталістські прояви, образно висловлюючись, хворобливим паразитичним «наростом» на здоровому Тілі Церкви, та (2) більш песимістично налаштованих спостерігачів, які схильні розглядати фундаменталізм як невід'ємну онтологічну складову східного християнства як такого. Друга позиція фактично встановлює причинно-наслідковий зв'язок між пануванням православ'я в країні та низьким індексом щастя її мешканців, фінансовою скрутою, підозрілістю до інновацій, націоналістичним самовдоволенням і, як наслідок, геополітичною самоізоляцією.

⁴ <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-04-26/why-orthodox-christian-nations-remain-stuck>

⁵ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 145.

⁶ Nikos Beloyannis and Aggeliki Kotti, *Stalinism, the Fourth Monotheistic Religion* (Athens: Agra Publications, 2012).

Серед тих пунктів критики православ'я, з якими Вентіс готовий погодитися, є теза про значно меншу здатність Православної Церкви, порівняно із західними традиціями, виявляти чутливість до історії та готовність чесно обговорювати проблеми власного минулого. Оскільки православ'я не має досвіду залученості до ключових світоглядних дискусій, цивілізаційних зсувів та історичних трансформацій Західного світу останніх кількох століть, сьогодні воно фактично стало привабливою формою ескапізму від модерності та прихистком для тих, хто шукає відстороненості від складнощів життя та дедалі зростаючих викликів сьогодення.

Зваживши обидва вищезгадані оціночні погляди на взаємозв'язок між православ'ям та фундаменталізмом, Х. Вентіс формулює першу лаконічну тезу: «Я стверджую, що фундаменталізм не є властивим православ'ю, утім протягом століть він міцно – можливо, навіть непохитно – вкоренився в ньому, з огляду на те, що став найбільш впізнаваною рисою православ'я»⁷.

Карикатурну фундаменталістську пародію на православ'я Х. Вентіс іменує «православізмом». Це доволі вдало сконструйований неологізм, адже він семантично увиразнює ідеологічну складову спотвореної форми православ'я й ставить її в один ряд з ідеологіями та концептами, назви яких, як правило, закінчуються на «-ізм/-изм». Далі дослідник переходить до ядра своєї розвідки – аналітичного розгляду «православізму», його складників, властивостей та зовнішніх ознак.

Передовсім Вентіс акцентує на такій особливості «православізму», як підозрілість до інтелектуалізму, байдужість до теології, загальна неприязнь до раціонального мислення та обґрунтування; водночас сентиментальна «духовність» невинувато посідає панівне місце у світовідчутті фундаменталістів. Богослов'я, нагадує Вентіс, є невіддільним від духовності, але насамперед воно слугує раціонально вивіреному критерієм нормативності тих ідей та явищ, які прагнуть інфільтруватися у ті чи інші форми служіння Церкви.

Також автор статті підсвічує проблему «майже платонічного зневаження тілесної матеріальності людського життя, що передбачає відповідну нетерпимість до сексуальності»⁸. Спираючись на працю митрополита Калліста (Вера), Вентіс

⁷ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 148.

⁸ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 149.

наголошує, що поняття «духовність» і «нематеріальність» не є синонімами, попри розхожий стереотип серед фундаменталістів. В апостола Павла (Гал. 5:16–21) дихотомія «плоті» та «духу» не передбачає боротьби нематеріальної складової людини з проявами тілесності, адже серед справ «плоті» апостол називає чвари, розбрат, гнів, ереси та ненависть. Відповідно, «плотською» є людина, яка залишається неспасенною у своїй цілісності – і тілом, і душею; натомість «духовною» є та людина, яка прийняла й засвоїла спасіння на всіх рівнях буття.

Наступним кроком у викладі Вентіса є виокремлення чотирьох структурних елементів, які можна вважати опорними конструкціями «православізму»⁹:

1. *«Патристичний фундаменталізм» на киталт протестантського sola Scriptura.*
Йдеться про фетишизацію Отців Церкви, яка межує з ідолопоклонством. Православні фундаменталісти схильні абсолютизувати кожну святоотцівську думку, сприймаючи її як непохитну істину та «освячену аксіому»¹⁰. Вентіс акцентує на необхідності зважати на те, що Отцям не були – і, вочевидь, не могли бути – знайомі дані сучасної науки. До того ж не слід закривати очі на випадки незгоди між Отцями (хай навіть ці розбіжності стосуються не першорядних питань) або штучно уніфікувати різноманіття святоотцівської думки. Історична правда полягає в тому, що Отці не були авторами «застиглих», викуваних у бронзі, надчасових цитат; натомість їхні ідеї переважно викувалися в горнилі запеклої богословської полеміки – причому не лише з єретиками, а й нерідко з іншими Отцями Церкви.
2. *Некритичне сприйняття Священного Передання як фіксованого масиву знань.*
Цей пункт впливає з першого і фактично є його розширенням або генералізацією. Фундаменталістам властиво лише прославляти «золоті часи» або «славне минуле», тоді як сьогодення зазвичай розглядається як аксіологічно дефіцитне, а майбутнє – як примарне й загрозове. Святий Дух Божий вважається натхненником і гарантом авторитетності минулих здобутків, але фундаменталістів не цікавить його творчий потенціал та нові діяння в історії. Вентіс так формулює сутність цієї проблеми: «Через ідолопоклонницьку фіксацію Православної Церкви на минулому, спричинену ностальгією за простотою та

⁹ Заголовки кожного з чотирьох пунктів сформульовані автором цього огляду.

¹⁰ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 150.

ілюзорною невинністю минулих віків (ностальгією, що ґрунтується на оптимістичному невігластві), східні християни несвідомо стають радше візантійцями, ніж справді православними»¹¹.

3. *Ворожість до здобутків ліберальної демократії та відкритого суспільства.* Під прицілом фундаменталістської критики опиняються передусім такі надбання Західної цивілізації, як терпимість, плюралізм, свобода особистості, права людини та, першочергово, відокремленість Церкви від держави. Останній пункт видається Вентісу найгострішим і таким, що потребує додаткової рефлексії. Тут доречно навести сміливі, але історично справедливі роздуми автора: «Православні церкви... від самого початку навчилися бути партнерами цезаря, і це єдина роль, яку вони вміють виконувати. Ці державні церкви не розуміють, що, ставши партнером цезаря, ти неминуче стаєш і його повією. ...Так зване християнське царство на землі може здаватися багатьом привабливим як політична утопія з благими намірами, але, як свідчать історичні факти, це один із найпевніших шляхів до пекла, нарівні з іншими політичними проєктами, що мають метафізичне обґрунтування, включаючи атеїстичні держави»¹².
4. *Антизахідництво як одна з форм негативної самоідентифікації.* Чимало дослідників звертають увагу на проблему православного антивестернізму, проте особливість підходу Вентіса полягає в тому, що для нього це лише симптоматичний прояв значно глибшої проблеми – закоренілої звички православних протиставляти свою традицію будь-чому, що не є її складником або не дотичне до її меж. Як зауважує Вентіс, ідентичність східного християнства «настільки непохитно побудована на контрасті з усім живим під сонцем, що як конфесія православ'я в кінцевому підсумку стає антивсім [*anti-everything*]»¹³. Способом подолання цієї проблеми могло би стати взорування на есхатологічну пасіонарність та культурну діалогічність ранньої Церкви, принципово відкритої до взаємодії з античним світом у всьому строкатому розмаїтті його інтелектуальних шкіл та культурних форм.

¹¹ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 151.

¹² Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 152.

¹³ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 153.

Зрештою, стаття завершується закликом до православних невпинно проривати зсередини кокон конфесійного самовдоволення, щосили прагнути глибшого занурення в тайну Бога, а також граничного епістемологічного смирення. Останнє полягає в усвідомленні опосередкованості, відносності та крайньої неповноти нашого нинішнього розуміння істини. На думку Хараламбоса Вентіса, найкращий спосіб підважити звабливий міф про герметичність і статичність традиції – здійснити перенавернення до автентичного апофатизму та есхатологізму східного християнства. Есхатологічний фокус до певної міри релятивізує навіть видатні набутки людства протягом лінійної історії. Вірність давній апофатичній традиції стримує надто амбітний розум і невиправдано говіркі вуста, коли вони претендують на повне осягнення сутності Бога та здатність вичерпно вербалізувати Його неосяжну природу: «Ці принизливі когнітивні прогалини вказують на те, що повнота богословської істини є питанням майбутнього, яке має бути розкрито тільки в прийдешньому Царстві Божому, онтологічні та моральні пріоритети якого, як слід очікувати, спричинять безжальне знецінення і навіть приголомшливе скасування того, що зараз вважається істинним і нормативним»¹⁴.

Від себе додамо лише, що однією з головних сутнісних проблем православного фундаменталізму є те, що сучасні його представники значно більше впевнені у безпомилковості наших віддалених у часі братів і сестер, ніж самі видатні християни давнини були впевнені у власних судженнях. Ми можемо із впевненістю стверджувати, що, поряд з усім іншим, патристичні трактати містять приклади відважної свіжості думки у поєднанні зі смиренным молитовним запитуванням, а також прагнення авторів бути почутими у своєму культурному контексті водночас із дбайливим збереженням засадничих положень віри.

Натомість фундаменталісти, на жаль, втратили смак до формулювання питань як неусувного елемента духовно-інтелектуального життя, до відкриття нових граней, вимірів та потенціалу добре відомих віронавчальних істин. Їхній фіксованій та безрадісній картині світу бракує динамічної відкритості до непізнаного, а їхня тріумфалістська інтелектуальна самовдоволеність насправді має всі підстави називатися дитячою алергією на неоднозначність та полісемантичність.

¹⁴ Ventis, "From Orthodoxy to 'Orthodoxism'," 155.